

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.8>

ГНУЧКІСТЬ ТА АДАПТИВНІСТЬ НОРМ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Долянська І.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1606-7096
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua*

Долянська І.М. Гнучкість та адаптивність норм права в контексті юридичної техніки.

У статті досліджено співвідношення понять «гнучкість норми права» та «адаптивність норми права» в контексті юридичної техніки. Проведено аналіз наявних в науковій літературі підходів до розуміння зазначених категорій. За результатом аналізу, з огляду на потреби даного дослідження, дискусійність наявних у правовій науці визначень категорії «гнучкість норм права» та відсутність визначення категорії «адаптивність норм права», автор пропонує власне визначення цих категорій. Автором пропонується розглядати гнучкість норм права як їх властивість, що полягає у здатності таких норм права застосовуватись варіативно, а адаптивність – як властивість норм права, що полягає у їх здатності пристосовуватись до змін в умовах функціонування. В процесі дослідження проведено відмежування випадків спільного прояву обох зазначених властивостей та кожної з них окремо. Зазначено, що адаптивність може проявлятися як завдяки гнучкості, так і незалежно від неї – через зміну правозастосовної практики. Зазначено, що зміна правозастосовної практики може мати місце як в практиці Верховного Суду при тлумаченні норм вітчизняного законодавства, так і в практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні ним норм Європейської конвенції з прав людини. Зазначено, що гнучкість як властивість норм права може проявлятися окремо від адаптивності у випадках, коли передбачена формалізацією норми варіативність застосовується не у зв'язку з змінами в умовах функціонування норми права. Наведено приклад з практики Верховного Суду, в якому мало місце адаптація норми права, яка не передбачала варіативності свого застосування, до нових умов її функціонування, що виникли внаслідок змін у чинному законодавстві України. У статті розмежовано сфери дії правотворчої та правозастосовної юридичної техніки, що забезпечують норми права відповідними властивостями. Зазначено, що гнучкість як властивість норм права може бути забезпечена дотриманням правил правотворчої юридичної техніки, тоді як адаптивність – частково правотворчої (у межах, тотожних гнучкості), а частково правозастосовної (у межах зміни практики тлумачення).

Ключові слова: гнучкість норми права, адаптивність норми права, юридична техніка, нормотворча техніка, формалізація, правотворчість, формальна визначеність, правова визначеність.

Dolianovska I.M. Flexibility and adaptability of legal norms in the context of legal technique.

The article examines the correlation between the concepts of “flexibility of a legal norm” and “adaptability of a legal norm” in the context of legal technique. An analysis of the existing approaches in academic literature to understanding these categories is carried out. Based on the results of this analysis, considering the needs of the present study, the ongoing debate over the definition of the category “flexibility of legal norms” in legal scholarship, and the absence of any definition of the category “adaptability of legal norms,” the author proposes original definitions of these categories.

The author suggests interpreting flexibility of legal norms as their property consisting in the ability of such norms to be applied variably, and adaptability as the property of legal norms consisting in their ability to adjust to changes in the conditions of their functioning.

The research distinguishes between cases where both properties are manifested simultaneously and where each is manifested independently. It is noted that adaptability may appear both due to flexibility

and independently – through changes in law enforcement practice. It is further pointed out that such changes may occur both in the practice of the Supreme Court of Ukraine when interpreting national legal norms and in the practice of the European Court of Human Rights when interpreting the norms of the European Convention on Human Rights.

The article notes that flexibility, as a property of legal norms, may manifest independently from adaptability in cases where the variability provided by the formalization of the norm is applied without relation to changes in the conditions of its functioning. An example is provided from the practice of the Supreme Court of Ukraine where a legal norm that did not allow for variable application was adapted to new conditions of its functioning arising from amendments to the applicable Ukrainian legislation.

The article also distinguishes between the areas of operation of legislative (law-making) and law-enforcement legal technique, which ensure the respective properties of legal norms. It is indicated that flexibility as a property of legal norms may be ensured through compliance with the rules of legislative legal technique, while adaptability is ensured partly through legislative technique (within the limits identical to flexibility), and partly through law-enforcement technique (within the limits of evolving interpretative practice).

Key words: flexibility of a legal norm, adaptability of a legal norm, legal technique, legislative technique, formalization, law-making, formal definiteness, legal certainty.

Постановка проблеми. Стрімкі зміни в умовах функціонування українського суспільства протягом тривалого часу обумовлюють необхідність чинного законодавства виявляти властивості гнучкості та адаптивності. Зазначене може проявлятися у різний спосіб: у зміні існуючих норм права, запровадженні нових, зміні практики їх тлумачення.

З метою розвитку теоретичного розуміння зазначених процесів, а також поліпшення їх методологічного забезпечення, актуальним вбачається з'ясування змісту та співвідношення категорій «гнучкість норм права» та «адаптивність норм права». В свою чергу, оскільки саме юридична техніка є тією частиною знань про право, яка акумулює методологічний інструментарій правотворчої та правозастосовної діяльності, також актуальним вбачається і визначення відношення зазначених категорій до неї.

Результати цього дослідження можуть бути корисними як для покращення теоретичного розуміння порушених питань у правовій науці, так і для їх практичного використання з метою вірного та однакового розуміння відповідних категорій практикуючими юристами.

Мета дослідження: з'ясувати зміст та співвідношення категорій «гнучкість норм права» та «адаптивність норм права» в контексті юридичної техніки.

Стан опрацювання проблематики. Різним складовим порушеної в даному дослідженні проблематики присвячували увагу: О. Стародуб, Т. Карабін, Т. Цувіна, К. Адаסקалиця, Т. Дідич, Ю. Матвеева, І. Шутак та інші. Однак, як буде проілюстровано в ході дослідження, розуміння категорії «гнучкість норм права» все ще залишається дискусійним, тоді як категорія «адаптивність норм права» ще не отримала свого визначення в правовій науці. Співвіднесенню зазначених категорій у контексті юридичної техніки наукова увага вітчизняних дослідників не була приділена також.

Виклад основного матеріалу. Умови, в яких функціонує правова система України, вимагають від неї гнучкості та адаптивності з метою забезпечення ефективності правового регулювання та пристосування до постійних змін у функціонуванні суспільства.

З огляду на гармонізацію законодавства України з законодавством Європейського союзу такі властивості також є необхідними. В цьому контексті актуальним є судження М.Ю. Рязанова, який в своєму дослідженні на тему «Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи» зазначає *«Формування національної правової системи відбувається не у вакуумі, а через взаємодію з глобальними правовими процесами та системами, що вимагає від національного права гнучкості та адаптивності.»* [1, с. 459]

Примітним у процитованому судженні автора є те, що він, подаючи гнучкість та адаптивність в одному переліку, одночасно й поєднує, і розрізняє їх, адже окремо зазначає обидва поняття та використовує між ними сполучник «та».

Загалом ми підтримуємо таких підхід автора, проте вважаємо за необхідне додаткового уточнити деякі аспекти з огляду на тематику нашої роботи. Питання, якому ми, власне, бажаємо приділити увагу в цьому дослідженні, – є співвідношення категорій «адаптивність норм права» та «гнучкість норм права» в контексті юридичної техніки формалізації.

Наш науковий інтерес до такого ракурсу наукового пошуку зумовлений прагненням не лише з'ясувати зміст і відмінності зазначених категорій, а й визначити, які правила юридичної техніки наділяють норми права відповідними властивостями – правила правотворчої чи правозастосовної діяльності.

Розпочати наше дослідження ми пропонуємо з короткого аналізу існуючих в правовій науці тлумачень терміну «юридична техніка».

В Юридичній енциклопедії юридична техніка визначається як *«(грец –вправний, майстерний, професійний, від – мистецтво, майстерність, ремесло, професія) – система засобів, методів і прийомів, що використовуються у процесі юрид. діяльності, спрямованої на вироблення та реалізацію юрид. норм, з метою її раціоналізації та забезпечення ефективності прав, регулювання сусп. відносин. Включає правотворчу техніку і техніку правозастосування.»* [2].

Л.І. Пригара та Я.В. Ступник пропонують розуміти юридичну техніку як *«сукупність уніфікованих, практико-прикладних та юридико технічних правил, прийомів, засобів та способів будови найбільш адекватних за формою й досконалих за структурою, змістом та викладом актів правотворчості, правозастосування та тлумачення норм права, що мають правовий, уніфікований, інструментальний характер та націлені на стандартизацію юридико-технічного викладення актів.»* [3, с. 17]

І. Шутак визначає юридичну техніку як *«галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, яка раніше була частиною теорії держави і права.»* [4, с. 82]

В свою чергу Адаскалиця К.К. пропонує розглядати юридичну техніку як *«сукупність правил (методів, прийомів, засобів), що використовуються для формалізації (правотворча техніка) та інтерпретації (техніка правозастосування) правових норм та актів.»* [5, с. 70]

Узагальнюючи наведені визначення, можемо підсумувати, що юридичну техніку переважно розглядають як методологічну основу правотворчої та правозастосовної діяльності.

В продовження пропонуємо розглянути як розуміється адаптивність та гнучкість та порівняємо ці розуміння з визначеним розумінням юридичної техніки.

Згідно з каталогом «Термінологія законодавства» бази даних «Законодавство України», в чинних нормативно-правових актах відсутнє визначення категорії «адаптивність норм права» або «адаптивність права». Найбільш наближені за назвою категорії, які мають визначення в чинному законодавстві, є наступні: Адаптація; Адаптація законодавства; Адаптація законодавства (зближення); Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу; Адаптація законодавства України до законодавства ЄС. [6]

Проте, на жаль, жодне з них не розкриває змісту категорії «адаптивність норм права», і майже всі пов'язані з приведенням законодавства України у «відповідність з *acquis communautaire*». В свою чергу, два наявні визначення категорії «адаптація» стосуються особливостей навчання та військової служби курсантів.

Отже, нам необхідно продовжити пошук та звернутись до наукового тлумачення цього терміна. Велика українська енциклопедія (тематичний реєстр гасел з напрямку «юридичні науки») не містить визначення «адаптивність норм права», натомість має визначення «Адаптація законодавства» як *«пристосування чинних внутрішньодержавних норм до нових міжнародних зобов'язань держави»* [7, с. 11]. Це визначення, на наш погляд, є ближчим за змістом до значення, яке ми шукаємо, але також не повністю розкриває розуміння адаптивності норм права. Зазначене обумовлено тим, що воно пов'язане лише з одним із аспектів адаптації норм права, а саме з пристосуванням до нових міжнародних зобов'язань держави. Натомість виникнення нових зобов'язань держави є не єдиним видом змін в умовах функціонування позитивного права, до яких йому необхідно пристосовуватись. Такі зміни можуть бути і в змісті самих регульованих правом суспільних відносинах, і в розвитку законодавства загалом.

Термін «адаптація» значно частіше зустрічається в україномовних тлумачних словниках, ніж термін «адаптивність». Але нам вдалось знайти визначення «адаптивності» у Словнику української мови у 20 томах, де вона тлумачиться як *«здатність до адаптації»* [8]. В свою чергу, термін «адаптація» в цьому ж словнику тлумачиться як: *«пристосування певного об'єкта, системи і т. ін. до умов застосування»* [9].

Якщо ми порівняємо перше та друге визначення, то можемо відзначити, що в обох випадках адаптивність пов'язується з пристосуванням. Пропонуємо розширити аналіз та звернутись до англійських тлумачних словників.

Кембріджський словник тлумачить «адаптивність» як «здатність або готовність змінюватися, щоб пристосуватися до різних умов» [10].

Оксфордський словник тлумачить «адаптивність» як «міру того, наскільки вид або екосистема здатні пристосуватися до змін навколишнього середовища (таких як глобальне потепління). Така адаптація може бути плановою або незапланованою, а може проводитися у відповідь або в очікуванні змін умов. Також відоме як адаптивна здатність» [11].

Таким чином, ми доходимо висновку, що і в англійських словниках адаптивність пов'язується зі здатністю пристосовуватися до змін в умовах функціонування.

В продовження розглянемо, як розуміється «гнучкий» в науковій літературі. Словник української мови у 20 томах тлумачить «гнучкий» як такий, що «спроможний легко пристосовуватися до змінних обставин» [12]. Великий тлумачний словник сучасної мови, в свою чергу, тлумачить «гнучкий» як такий, що «вміло і швидко застосовується в різних обставинах» [13].

На цьому етапі нашого аналізу може скластись враження, що терміни гнучкий та адаптивний є тотожними, оскільки в обох простежується акцент на пристосування до змінних обставин. Але продовжимо наш аналіз і з'ясуємо, чи так це насправді.

Ю.І. Матвєєва, досліджуючи статичну та динамічну концепції правової визначеності зазначає, що *«мінливість, пластичність та гнучкість права забезпечуються здатністю до адаптації закону шляхом не прийняття нових чи внесення змін до чинних законів, а шляхом тлумачення текстів чинних актів.»* [14, с. 37]

Тобто автор вказує, що гнучкість пов'язується з адаптивністю лише у випадках, коли не має місця прийняття нових чи внесення змін до чинних законів. Але вище ми визначили, що адаптивність – це здатність до адаптації, а в ряді нормативно-правових актів адаптація законодавства визначається як приведення його у відповідність з *acquis communautaire*, тобто фактично його зміна. Тоді чи доречно казати про адаптивність як про здатність норм права, якщо йде мова фактично про їх зміну ззовні шляхом зміни їх редакції у відповідь на зміни в умовах їх функціонування? Чи є це адаптивністю самих норм, чи скоріше правової системи загалом?

Ми вважаємо, що зміни в редакції норм права не слід розглядати як прояв їхньої адаптивності, натомість це варто тлумачити як прояв адаптивності правової системи загалом. Такий наш підхід обумовлений наступними міркуваннями.

Норма права є формально визначеною, тобто має конкретне текстуальне оформлення [15, с. 132; 16, с. 144]. З цього випливає, що формальна визначеність є невід'ємною властивістю норми права. Отже, коли ми говоримо про адаптивність норми права, йдеться лише про адаптивність саме тієї редакції (форми), в якій вона існує. Адаптація норми права шляхом зміни її редакції, що по суті є зовнішнім втручанням, не є проявом її внутрішньої властивості – здатності до адаптації.

Виходячи з викладеного, а також з огляду на те, що нам не вдалося знайти у наукових джерелах визначень термінів «адаптивність» та «гнучкість», що стосувались би саме норм права, ми пропонуємо власний підхід до їх розуміння в правовій науці.

Адаптивність норм права ми пропонуємо розуміти як властивість норм права, що полягає у їх здатності пристосовуватись до змін в умовах їх функціонування.

Гнучкість норм права – як властивість норм права, що полягає у їх здатності застосовуватись варіативно.

Отже, адаптивність та гнучкість норми права є близькими за змістом категоріями, проте все ж мають певні змістовні відмінності. Якщо норма права є гнучкою, тобто передбачає множинність варіантів свого застосування, а адаптивність пов'язується із здатністю пристосовуватись до нових умов функціонування, що також передбачає певну варіативність застосування, – то в чому ж полягає їхня принципова відмінність? І найголовніше: чи можливі прояви лише гнучкості або лише адаптивності як окремих властивостей? Спробуємо розібратися в цьому питанні.

Адаптивність охоплює всі випадки, коли норми пристосовуються до нових умов – як завдяки закладеній у них гнучкості, так і через зміну їх тлумачення.

Випадки, коли норма права проявляє свою адаптивність завдяки закладеній у ній гнучкості, можуть бути різноманітними. Це ситуації, коли варіативність дозволяє вирішувати проблему адаптації. Наприклад, норма процесуального права може передбачати кілька способів подання документів до суду: поштою, електронною поштою, через електронний кабінет або особисто. Якщо виникають нові умови, за яких один зі способів стає недоступним, учасник справи має

можливість скористатися іншим. У такому випадку ми спостерігаємо адаптивність, що забезпечується саме гнучкістю, закладеною в нормі права.

Водночас існують і такі варіанти прояву адаптивності, які не пов'язані з гнучкістю норми, оскільки йдеться про зміни у підходах до тлумачення норми або одного з передбачених нею варіантів.

В вітчизняній правозастосовній практиці зазначене має місце у практиці Верховного Суду. Чинне законодавство передбачає можливості відступу Верховним Судом від раніше сформованих висновків [17, ст. 346; 18, ст. 403; 19, ст. 434-1]. Необхідність відступу від висновків Верховного Суду може бути зумовлена різними чинниками, зокрема зміною суспільних відносин, застарілістю правозастосовчої практики чи її невідповідністю сучасним умовам, а також іншими подібними обставинами [20, с. 279; 21, с. 7]. Зазначене актуальне і до практики тлумачення Європейським судом з прав людини Європейської конвенції з прав людини. Так, ЄСПЛ зазначає, що відступ може бути виправданий, зокрема щоб тлумачення Конвенції «відображало суспільні зміни та залишалось у відповідності до сучасних умов» [22, п. 35]. Ми бачимо, що такі прояви адаптивності норм права не пов'язані з її гнучкістю, тобто здатністю застосовуватись варіативно. Зазначене ілюструє, що адаптивність норм права може мати місце як за рахунок гнучкості, так і за рахунок зміни правозастосовної практики.

Станом на січень 2023 року Верховний Суд 165 разів відступив від власних правових позицій [23]. Підстави для відступу Верховним Судом від своїх правових позицій, як ми вже зазначали, є різні. Наш же науковий інтерес зосереджений на випадках адаптивності норм права.

Пропонуємо розглянути випадок, коли норма права, не будучи варіативною, була адаптована до змін в умовах її функціонування через зміну підходів до її тлумачення в судовій практиці. У справі 492/446/15-а Верховний Суд відступив від своєї попередньої правової позиції з огляду на зміну умов у функціонуванні відповідної норми права [24, п. «е» ст. 55]. Змін зазнало законодавство згідно якого аптечні заклади більше не підлягали обов'язковій акредитації [25]. Суд зазначив, що попередні висновки щодо застосування цієї норми були актуальними в інших умовах її функціонування, коли аптечні заклади підлягали обов'язковій акредитації. На думку Суду, з урахуванням змін у чинному законодавстві цю норму слід застосовувати інакше, оскільки в умовах, коли акредитація не є обов'язковою для аптечних закладів, а є добровільною, врахування ознаки наявності акредитації при призначенні пенсії працівникам таких закладів буде дискримінаційним. [26]

Що ж до питання, чи може гнучкість норми права проявлятися самостійно, без адаптивності, то на підставі попереднього аналізу можемо дійти висновку, що це також можливо. Наприклад, коли варіативність застосування норми була закладена в неї первісним задумом при її формалізації і вона застосовувалась відповідним чином на практиці (варіативно) але це не було пов'язано з змінами в умовах її функціонування. В фабулі згаданого вище прикладу це може бути, коли учасник судового процесу обирає варіант, яким чином йому подати документи до суду серед переліку можливих. В свою чергу, тут може йтися про зв'язок гнучкості та ергономічності норми, але не адаптивності.

На завершення нам необхідно визначити, які правила юридичної техніки (правотворчої чи правозастосовної) та в яких межах забезпечують норми права властивостями гнучкості та адаптивності.

Як зазначалося вище, юридична техніка є методологічною основою правотворчої та правозастосовної діяльності. З урахуванням проведеного аналізу ми вважаємо, що норми права можуть бути наділені властивістю гнучкості на етапі правотворчої діяльності – завдяки закладенню в них варіативності можливих моделей поведінки. Що ж до адаптивності, то цією властивістю норма права може наділятися як на етапі правотворчої діяльності (у межах, тотожних гнучкості), так і на етапі правозастосовної діяльності – через зміну підходів до її тлумачення в судовій практиці. Таким чином, гнучкість як властивість норм права забезпечується завдяки застосуванню правил правотворчої юридичної техніки, тоді як адаптивність – як правотворчої, так і правозастосовної, у зазначених вище межах.

Висновки. Гнучкість та адаптивність є взаємопов'язаними властивостями норм права, проте вони не є тотожними й мають принципово відмінний зміст. Гнучкість норм права слід розглядати як їхню здатність застосовуватись варіативно, тоді як адаптивність – як здатність пристосовуватись до змін в умовах їх функціонування. В свою чергу, адаптивність норм права може

проявлятися як одночасно з гнучкістю, так і самостійно. Випадки прояву адаптивності разом із гнучкістю мають місце тоді, коли закладена в нормі варіативність дозволяє їй пристосовуватись до змін в умовах функціонування. Натомість, у ситуаціях, коли відбувається зміна тлумачення норми або одного з передбачених нею варіантів, йдеться про прояв адаптивності без залучення гнучкості. Водночас і гнучкість може проявлятися самостійно, без адаптивності – це стосується всіх випадків застосування варіативності, що не пов'язані зі змінами в умовах функціонування норми права.

У контексті юридичної техніки гнучкість норми права забезпечується застосуванням правил правотворчої юридичної техніки, тоді як адаптивність – як правотворчої (у межах, тотожних гнучкості), так і правозастосовної (у межах зміни практики тлумачення).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рязанов М.Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи. *Право і суспільство*. №3. 2024. С. 457–462.
2. Юридична техніка. Юридична енциклопедія в 6 т./ ред. Ю.С. Шемшученко та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. Том 6 «Т-Я», 2004 р.
3. Пригара Л.І., Ступник Я.В. Юридична техніка актів правозастосування: монографія / Л.І. Пригара, Я.В. Ступник. Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2013. 158 с.
4. Шутак І. Юридична техніка як сфера наукових знань і навчальна дисципліна. *Вісник Національної академії правових наук України*, № 3 (74) 2013. С. 81–86.
5. Адаєвська К. Юридична техніка та формалізація - системний підхід до визначення понять. Держава, регіони, підприємство: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали VI Міжнародної конференції (5-6 грудня 2024 р., м. Київ). Київ: Університет «КРОК», 2024. С. 69–71.
6. Каталог «Термінологія законодавства». База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/termin> (дата звернення: 19.07.2025).
7. «Адаптація законодавства». Велика українська енциклопедія. Тематичний Реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки»/ Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д. і. н., проф. Кирдон А.М. – К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
8. Адаптивність. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/адаптивність> (дата звернення: 19.07.2025).
9. Адаптація. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/адаптація> (дата звернення: 19.07.2025).
10. Adaptability. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/adaptability> (дата звернення: 19.07.2025).
11. Adaptability. Oxford reference [інтернет ресурс]. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803095350195?p=emailA/b2yftvI9aQs&d=/10.1093/oi/authority.20110803095350195&print> (дата звернення: 19.07.2025).
12. Гнучкий. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/гнучкий> (дата звернення: 19.07.2025).
13. Гнучкий. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/гнучкий> (дата звернення: 19.07.2025).
14. Матвеева Ю.І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2018, том 2, с. 34-38.
15. Теорія держави та права: навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
16. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
17. Кодекс адміністративного судочинства України. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 19.07.2025).
18. Цивільний процесуальний кодекс України. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 19.07.2025).

19. Кримінальний процесуальний кодекс України. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 19.07.2025).
20. Карабін Т.О. Відступлення Верховним Судом від сформованих правових стандартів як процес необхідної появи джерел судового права У: Джерела судового права в Україні: монографія. Київ: Фенікс, 2024. С. 275–283.
21. Стародуб О. Відступ від висновків Верховного Суду: окремі аспекти практичного застосування статті 346 Кодексу адміністративного судочинства України: презентація; Шоста Міжн. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики». Київ, 6 лип. 2023. 15 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_vidstup_visn_VS_st_346.pdf (дата звернення: 18.07.2025).
22. Case of Cossey V. The United Kingdom. База даних європейського суду з прав людини HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57641> (дата звернення: 18.07.2025).
23. Забезпечення сталості та єдності судової практики повинно супроводжуватися її розвитком: новина / Верховний Суд України. Київ, 25 січня 2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/?fbclid=IwAR10hkZ7hGUeSw9V1Z6aGJFUzOvoYtYCKVQDb7fKwqXgKFB/OKSZh07Cpgtw> (дата звернення 28.07.2025).
24. Закон України «Про пенсійне забезпечення». База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text> (дата звернення: 19.07.2025).
25. Закон України «Про внесення зміни до статті 16 Основ законодавства України про охорону здоров'я». База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-19#n2> (дата звернення: 19.07.2025)
26. Постанова Верховного Суду у справі № 492/446/15-а. База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76596910> (дата звернення: 19.07.2025).